

TANULMÁNYOK

TARNÓC ANDRÁS

„A HÁBORÚ A RÁCSOK MÖGÖTT IS FOLYTATÓDOTT.”¹

JAMES BOND STOCKDALE HADIFOGOLY-NARRATÍVÁJA AZ IRODALOMTUDOMÁNY TÜKRÉBEN

Általános bevezetés

Az Egyesült Államok történelmi és kulturális fejlődésének meghatározó eleme a fogság-élmény, más szóval a szabadulástörténet. A szabadulástörténetek egyúttal az amerikai eredetmítosz kategóriájába is tartoznak. Az amerikai eredetmítosz alapján Isten szövetséget kötött a leendő telepesekkel, kiválasztott számukra egy területet, majd pedig a megváltáshoz vezető egyezség beteljesüléséhez megbízta őket az adott föld benépesítésével. E feladat elvégzésének ára az őslakosokkal vívott kegyetlen háború, amelynek egyik következménye a fogságélmény. Ebbe a fő mítoszi testbe tagozódnak almitoszként a különböző fogságtípusok. Az őslakosok leigázásának járulékos vesztesége az indián fogságélmény, a rabszolgaság intézményét csak az amerikai polgárháború vérzivataros évei (1861–1865) törölhették el, míg az USA jelenlegi szuperhatalmi státusát megalapozó háborúk egyik következménye a hadifogság. Az őslakosok fogságába esett telepesek sorsát az indián fogságnapló örökíti meg, a rabszolga-narratíva a rabszolga tárgyiasult létből való kiemelkedésének állít emléket, míg a hadifogolynapló vagy hadifogoly-narratíva az amerikai fegyveres erők ellenség által elfogott tagjainak megpróbáltatásait követi nyomon.

Az Amerikai Egyesült Államok történelmének meghatározó epizódja a vietnámi háború (1955–1975), amely nemcsak azért emelkedik ki a sorból, mivel ez az eddigi egyetlen nemzetek közti konfliktus, amelyből Washington vesztesen került ki, hanem a hadifogság kérdése, a hadifoglyokkal való bánásmód és a fogság elviselésének dilemmája is ebben az összefüggésben nyilvánul meg legmarkánsabban. Dolgozatomban az egyik legismertebb vietnámi fogságot elszenvedő hadifogoly, James Bond Stockdale narratívájának tartalmi és műfaji elemzését végzem el. A kutatási feladat során áttekintem a hadifogoly-narratíva történelmi és kulturális hátterét, bemutatom a releváns elméleti apparátust, mielőtt Robert C. Doyle ciklikus modellje alapján megvizsgálom a Stockdale-narratíva tartalmi elemeit,

¹ A szövegben előforduló angol nyelvű idézetek magyar nyelvi változata mindegyik esetben a szerző saját fordítása.

Virágos Zsolt elméleti rendszerét alkalmazva feltárom a kérdéses mítoszi jellemzőket, majd pedig Tátrai Szilárd narratológiai kutatási eredményeinek segítségével azonosítom a szóban forgó narratív diskurzus komponenseit.

A hadifogoly-narratíva történelmi és kulturális háttere

Amerika első hadifogságélménye az amerikai forradalom és szabadságharchoz (1775–1783) köthető. Mivel a britek nem ismerték el az Egyesült Államokat a Függetlenségi Nyilatkozat kiadása után, az elfogott katonákat lázadóknak tekintették. Ezáltal az amerikai forradalom a brit birodalom belső ügye lett, és a lázadóként kezelt hadifoglyok a brit igazságszolgáltatás hatálya alá kerültek. Az 1777-ben elfogadott North Act (Lord North törvénye) értelmében a szárazföldön elfogott amerikai katonákat hazaárulással, a tengeren fogságba esettek pedig kalózkodás vádjával vonhatták felelősségre.²

A 19. század első felében az USA két háborút is vívott, és az indián területek kisajátítása is ebben az időszakban gyorsul fel. Habár a hadviselés módjának szabályozása, illetve a hadifoglyokkal való bánásmód kérdése még nem merül fel az 1812-es háborúban (1812–1815), illetve a mexikói–amerikai háborúban (1846–1848), az amerikai polgárháború (1861–1865) során a hadügyminisztérium vezető tisztviselője, Francis Lieber közzétette a 100. általános utasítását³ ("General Order. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field", 100. hadiparancs: Instrukciók az Amerikai Egyesült Államok katonáinak harci cselekmények folyamán történő viselkedésére). Lieber, aki maga is több háború veteránja volt, így fogalmazta meg a hadviselés morális irányelveit: „a háborúban harcoló felek nem menthetők fel az erkölcsi szabályok alól, felelősséggel tartoznak egymásnak és Istennek”.⁴ A hadiparancs meghatározta azt is, hogy az ellenség által elfogott katona csak nevét és rangját köteles megadni elfogójának.

Az első világháború (1914–1918) volt az első olyan széles körű konfliktus, amelyben a hadifogság intézményére nemzetközileg elfogadott szabályok vonatkoztak. Az 1874-es brüsszeli hadijogi konferencia meghatározta a hadifogoly státuszt, ezt megerősítette az 1899-es második hágai konferencia, amelyet az első világháború fő hadviselő felei, köztük az Amerikai Egyesült Államok képviselői aláírásukkal szentesítettek.

² Robert C. DOYLE, *Voices from Captivity: Interpreting the American POW Narrative*, Lawrence, UP of Kansas, 1994, 42.

³ Harford J. McCracken, *The Code of Conduct at 42. Time for A Middle Age Check-up*, J. A. G, 1998.

⁴ "Men who take up arms against one another in public war do not cease on this account to be moral beings, responsible to one another, and to God." *Uo.*,14.

A második világháborúban (1939–1945) a hadifogság mikéntje és annak körülményei természetesen az adott fronttól függtek. Az európai hadszíntéren német fogságba esett katonák elsősorban repülőtisztok, az amerikai légierő tagjai voltak, és ők bírtak a németek számára a legnagyobb információértékkel. Fontos adalék, hogy Németország mint az 1929-es Genfi Egyezmény aláírója (formálisan a Weimari Köztársaság nevében) a háború nagy részében tartotta magát a nemzetközi szabályrendszerhez,⁵ ugyanakkor, főként a háború utolsó felében, a civil lakosságnak megengedték, hogy az elfogott szövetséges pilótákat még a német egységek megérkezése előtt bántalmazzák, illetve egyes esetekben meglincseljék. Ezt bizonyítja a nürnbergi háborús bűnösök peranyaga, elsősorban Göring és Kaltenbrunner vallomása. A német fél érvelése szerint az országot bombázó pilóták háborús bűnöket követtek el, ezért ha a szenvedő lakosság önbíráskodást hajtott végre, az adott „ítélet” végrehajtói felmentést kaptak a vádak alól. Ugyancsak fontos elem, hogy a német fogolytáborokból gyakrabban szöktek meg hadifoglyok, mivel el tudtak vegyülni a lakosság között. A szökésnek, amelyre egyébként az amerikai hadvezetés egyébként is felszólította a katonákat, hadászati jelentősége is volt, mivel ha több fogoly szökött meg, és öt fogoly szökése már tömeges szökésnek minősült, a keresésük jelentős erőket kötött le az ellenséges oldalon.

A csendes-óceáni hadszíntéren japán fogságba eső amerikai katonák sorsa azonban rosszabb volt. Japán feltételes aláíróként nem tartotta magát a Genfi egyezményhez, és az elfogott szövetséges katonákat bűnözőknek tekintette, akikre a japán törvények vonatkoztak. Súlyosbította a helyzetet, hogy a japán hadvezetés az ősi szamuráj *bushido* kódra támaszkodott. Ez a „harc mint életmód” elnevezésű szabályrendszer kifejezetten megtiltotta a fegyverletételt és megadást, továbbá a hadifoglyokat eleve gyávának, megvetésre méltónak tartotta, és eszerinti bánásmódot írt elő. Míg a német hadifogolytáborokban a fizikai fenyegetés és kínzás elenyésző volt, a Bataan, illetve Corregidor körül folytatott hadműveletek során elfogott katonák gyakran estek áldozatul a japán örök vagy táborparancsnokok kegyetlenségének. A német fronttal ellentétben az amerikai katonáknak esélye sem volt a szökésre, amint az egyik fogoly megjegyezte, teljesen felesleges volt őrseget állítani a táborokhoz, mivel egyrészt azok szigeteken voltak elhelyezve, másrészt az amerikai vagy brit szökevény azonnal kitént a helyi lakosok közül.

A koreai háborúval (1950–1953) kapcsolatos események megítélését a korabeli média formálta, és a köztudatban negatív kép alakult ki az amerikai hadifoglyokról, elsősorban azért, mert nem voltak képesek lelki és erkölcsi tartásukat megőrizni a koreai és kínai fogvatartók fizikai és pszichikai hadviselése folytán. Az amerikai katonák harci cselekményeit,

⁵ A Genfi egyezmény értelmében a hadifogoly jogokkal rendelkezett, tisztként nem lehetett fizikai munkára kényszeríteni, alapszinten járt neki étkezési és orvosi ellátás, és elfogása után a nevén, rangján és szolgálati számán túl nem volt köteles más információt közölni a fogvatartó fél képviselőjével.

illetve a hadifogság során tanúsítandó viselkedést szabályozó katonai kódex kidolgozása azért is vált szükségessé, mivel a második világháború végére, de főként a koreai háború során az amerikai hadifoglyok, vagyis az angol *prisoners of war* (a háború foglyai) helyzete megváltozott, és magyar fordításban háborús fegyencekké váltak (*prisoners at war*), főként az ellenség nemzetközi szabályokat felrúgó velük kapcsolatos bánásmódja alapján.⁶

Az Amerikai Katona Magatartási Kódexét („Kódex”) 1955. augusztus 17-én hagyta jóvá Eisenhower elnök. A hivatalos elnevezés: *Code of Conduct for the Members of the Armed Services of the United States* (Az Amerikai Egyesült Államok fegyveres erőinek tagjaira vonatkozó viselkedési kódex). A Kódex kiadásának okai közé sorolható a koreai háborús hadifoglyok nagyszámú összeomlása az ellenség átnevelő, indoktrinációs technikájának következtében. A magatartás szabályozása több szinten értendő, mivel a fogságba esett katonának meg kell őriznie erkölcsi, lelki és fizikai tartását. A kód elsősorban repülőtiszteteket és a különleges erők tagjait érinti, és kimondott célja, hogy útmutatást adjon a fogság túléléséhez, illetve az emelt fővel való visszatéréshez.

A katonai Kódex 6 cikkelyt tartalmaz. Az első cikkely az amerikai katona identitását erősíti meg: „Amerikai katona vagyok, harcoló férfi, a hazám és annak életformájának védelmére esküdtem fel, és kész vagyok, hogy életem adjam ezek védelmében.”⁷ A második cikkely kifejezi, hogy a katona soha sem adja meg magát, amíg eszközei vannak az ellenállásra.⁸ A harmadik cikkely a már említett negyedik mellett a hadifogság kérdésével foglalkozik: „Ha fogságba kerülök, minden eszközzel ellenállok, mindent megteszek azért, hogy megszökhessek, vagy segítsem mások szökését. Sem kegyelmet, sem különleges bánásmódot nem fogadok el hazám ellenségeitől.”⁹ A negyedik cikkely cselekvési mintát biztosít a hadifogoly számára: „Ha fogságba esem, mindent megteszek azért, hogy tartsam a lelket a fogolytársaimban, semmilyen információt nem adok ki, és nem veszek részt semmilyen cselekményben, amely árthat bajtársaimnak. Tisztként átveszem az irányítást, és létrehozom a katonai parancsláncolatot, alárendeltként pedig a tisztjeim parancsát teljesítem.”¹⁰ Az ötödik cikkely a következőket tartalmazza: „Kihallgatásom során csak nevemet, rangomat, szolgálati számomat és születésem időpontját adom meg az ellenségnek, és sem

⁶ „No longer were men taken captive were considered prisoners of war, but rather prisoners at war.” McCRACKEN, *The Code...*, 2.

⁷ „I am an American fighting man. I serve in the forces, which guard my country and our way of life. I am prepared to give my life in their defense.” Exec. Order No. 10631, *Uo.*, 52.

⁸ „I will never surrender of my own free will. If in command I will never surrender my men while they still have the means to resist.” *Uo.*, 52.

⁹ „If I am captured I will continue to resist by all means available. I will make every effort to escape and aid others to escape. I will accept neither parole nor special favors from the enemy.” *Uo.*, 52.

¹⁰ „If I become a prisoner of war, I will keep faith with my fellow prisoners. I will give no information or take part in any action which might be harmful to my comrades. If I am senior, I will take command. If not, I will obey the lawful orders of those appointed over me and will back them up in every way.” *Uo.*, 52.

szóban, sem írásban nem teszek olyan kijelentést, amely ártalmas lehet hazámnak vagy szövetségeseinek.”¹¹ A hatodik cikkely tulajdonképpen megerősíti az elsőt: „Mindig észben tartom és sohasem felejttem el, hogy amerikai harcos vagyok, felelős vagyok a tetteimért, és elkötelezettséget érzek azokért az eszmékért, amelyek hazámat szabaddá és nagyvá tették. Bízom Istenben és az Amerikai Egyesült Államokban.”¹²

A Kódex célja többrétű. Elsősorban cselekvési mintát biztosít, és megerősíti az amerikai katona identitását, és egyben támaszt is ad számára fogság esetén. Az ellenállást kötelezővé teszi, és kiemeli a mindenkor katonai szervezetrendszer és kultúra fontosságát. Egyúttal hangsúlyozza a hazaellenes propaganda elkerülését és az Amerikai Egyesült Államok eszme-rendszere és tágabb értelemben vallási beállítottsága iránti elkötelezettséget. A Kódex alapján megerősíthető a hadifogoly-narratíva propaganda jellege, illetve annak kiemelése, hogy a hadifogoly a Kódex előírásai szerint viselkedett. Az indiánok foglyával, illetve a rabszolgával ellentétben a hadifogoly szellemi és pszichológiai útravalót is kap a Kódex segítségével.

A hadifogság során az amerikai katona pszichológiai hadszíntérre tévedt, és pontosan a Kódex segítette abban, hogy harcát sikeresen megvívja. Ennek különleges jelentősége volt a vietnámi háborúban, ahol az amerikai hadsereg elfogott tagjainak viselkedését már a Kódex szabályozta. Bonyolította a helyzetet viszont az, hogy a szárazföldi hadsereg (*Army*) és a tengerészgyalogság (*Marines*) a már említett négy információ kiadását engedélyezte csak, míg a légiereő (*Air Force*) és a haditengerészet (*Navy*) nagyobb mozgásteret biztosított elfogott tagjainak. A Kódex megerősíti, hogy még a hadifogság folyamán is az adott fogoly az amerikai hadsereg katonája, felelősséggel tartozik magának, társainak, az otthon maradottnak, mintegy megszabva a hősiesség viselkedés kritériumait.

A műfaj vizsgálatának elméleti kérdései

Maga a hadifogoly-narratíva úgy határozható meg, mint szervezett harci cselekmények folyamán elfogott, a hadsereg kötelékébe tartozó személyek visszaemlékezései az ellenség büntetőintézményeiben elszenvedett megpróbáltatásokra. Eltérően az indián fogságnaplótól és a rabszolga-narratívától, a hadifogoly-narratíva főhősének státusza hivatalosan meghatározott és nemzetközileg is érvényes. Robert Doyle megállapítása szerint hadifogolynak

¹¹ “When questioned, should I become a prisoner of war, I am bound to give only name, rank, service number, and date of birth. I will evade answering further questions to the utmost of my ability. I will make no oral or written statements disloyal to my country and its allies or harmful to their cause.” *Uo.*, 52.

¹² “I will never forget that I am an American fighting man, responsible for my actions, and dedicated to the principles which made my country free. I will trust in my God and in the United States of America.” *Uo.*, 52.

az a személy tekinthető, aki szervezett és szabályozott harci tevékenység folyamán kerül fogságba, és az ellenség büntetőintézményében történő tartásáról az őt elfogó ország vagy egy nemzetközi szervezet, például a Vöröskereszt képviselője, illetve egy megbízható tanú hivatalosan informálja az őt hadba küldő felet.¹³

A hadifogoly-narratíva cselekményvonulata Robert Doyle modellje alapján vizsgálható. Doyle hét fázist állapított meg. Eszerint a hadifogoly-narratíva a következő cselekményelemeket tartalmazza: az elfogás előtti időszakot, a fogságba esést, a fogságba esés utáni kényszerített utazást, a megtett út leírását, az ellenállás formáit, a szabadság visszanyerését, illetve a fogságélményre való utólagos reflektálást.¹⁴ Az elfogás előtti időszak leírása elsősorban a katonai szolgálat felé vezető utat és annak fontos állomásait tartalmazza. A narratíva szerzői az elfogás körülményeit a katonai titoktartás folytán nem közlik részletesen. Az elfogás utáni kényszerített utazás folyamán a katonát főként teherautóval szállítják a hadifogolytáborba, miközben ha nem kötik be a szemét, képes megfigyelni az őt körülvevő tájat. Az ellenállási szakaszban a fogságélmény iránti hozzáállás érhető tetten, ugyanakkor amint Stockdale visszaemlékezésében is látjuk, az elfogott katona elsődleges célja a túlélés. Doyle kétféle ellenállást különböztet meg. A passzív változat kimerül az ellenséggel való bármilyen együttműködés elutasításában, míg az aktív ellenállás egyik fő formája a szökés. A szabadság visszanyerése lehet nemzetközi egyezmény, fogolycsere vagy büntetéselengedés eredménye. A reflexiós szakasz a fogság miatt elvesztett életvezetési vagy életjavítási esélyek felett érzett sajnálatot fejezi ki.

A hadifogoly a naplón vagy narratíván keresztül önmagát is bemutatja, és ez az önprezentáció öltheti a megrettent, eltávolodott, szerencsés és katonai én formáját.¹⁵ A megrettent én elsősorban a fogság kezdetén jelenik meg. Több beszámoló is baljós színekkel ecseteli a hadifogolytábor vagy a börtön kapujának záródását, jelezve az előző életformától való teljes elszakadást, illetve az énfelmondást. Az eltávolodott én egy olyan túlélési stratégia, amelynek segítségével a fogoly kívülről nézi az adott eseményeket. A szerencsés én, párhuzamot állítva Jacobus Eliza Capitein ghánai származású rabszolga, majd Hollandia egyik jelentős afrikai teológusa rabszolgasággal kapcsolatos szerencsésfordulat-elméletével (*fortunate fall*), az adott harci trauma túlélését „ünnepli”.¹⁶ A professzionális vagy katonás én pedig kiemeli, hogy a hadifogoly minden körülmények között hű maradt esküjéhez, és az Egyesült Államok katonájához méltó módon viselkedett.

¹³ DOYLE, *Voices from Captivity*, 3.

¹⁴ *Uo.*, 297.

¹⁵ *Uo.*, 10.

¹⁶ A szerencsés fordulat, avagy a *fortunate fall* elve szerint a rabszolgasággal kapcsolatos földi szenvedés az örök üdvözülés boldogságát tartogatja viszonzásul.

A bevezetésben említett eredetmítoszi besorolás két dolgot von maga után. A hadifogoly-narratíva vagy az általános értelemben vett szabadulástörténet szerzője mítoszi hősként láttatja, illetve látja magát. Továbbá mind a szerző, mind az általa létrehozott szöveg mint mítoszi termék az archetipikus, illetve mítoszkritika eszköztárával elemezhető. Virágos meglátása szerint a mítosz mint hamis és valós információt magába foglaló öngazoló szellemi termék vagy képződmény interdiszciplináris kontextusban funkcionál, miközben áthatja a társadalmi tudat teljes spektrumát, illetve jelentős hatást gyakorol rá.¹⁷ Virágos a mítoszok három nagy rendjét jelölte ki. Az úgynevezett M_1 típusú változat jelöli az antik, archaikus, premodern, kapott-kölcsönzött anyagot hasznosító, gyakran a kollektív emlékezeten alapuló, előkép- és archetípusteremtő potenciállal rendelkező modellt. Az M_2 olyan ideológiai töltetű öngazoló szellemi képződményként jelenik meg, amely jelentős episztemológiai kihívásként a tárgyyszerű racionális valóság és hamisság ötvözetére épül, míg az M_3 a modern mítoszalkotás terméke, ahol a szöveg maga törekszik mítoszi státuszra, miközben az folyamatosan beépül a kortárs kulturális kontextusba, jelentősen gazdagítva azt. A mítosz három fő feladatot tölt be, vagyis úgy hatol be a társadalomtudatba, hogy (1) magyaráz és értelmez, (2) öngazol, illetve (3) cselekvési mintát nyújt.¹⁸

Tanulmányomban az adott szövegmintát narratológiai szempontból is megvizsgálom. Tátrai Szilárd nyomán egy narratív diskurzus lehet tranzakciós célú, amely a „valóság megismerését, vagyis világrepresentációk készítését”¹⁹ vonja maga után. Egyben lehet interaktív, vagyis személyes attitűdöket, személyközi viszonyokat kifejező. A narratív diskurzus másik feltétele a világról való ismeretek közvetítése a narratív distancia által, amelynek során a történetmondó önmagától elkülönítve, események köré szervezi üzenetét. A narratív kommunikációs rendszerben megjelenik az implikált szerző,²⁰ vagyis a szövegben alkalmazott meggyőzőségi technikák összessége, amely kijelöli az implikált olvasót, amely a valóságos olvasóval kapcsolatos elvárásokat tartalmazza.²¹ A perszonális narráció esetében a résztvevői szerepek explicitek, jelöltek, az imperszonális narrációban nincs utalás a résztvevői szerepekre.²² Az adott szövegek fontos jellemzője a fokalizáció, annak eldöntése, hogy a történet kinek a szempontjai alapján, illetve milyen idő- és térbeli kontextus alapján kerül elmondásra.

¹⁷ VIRÁGOS Zsolt és VARRÓ Gabriella, *Jim Crow örökösei. Mítosz és sztereotípiák az amerikai társadalmi tudatban és kultúrában*, Budapest, Eötvös József Kiadó, 2002, 30–31.

¹⁸ *Uo.*, 32–33.

¹⁹ TÁTRAI Szilárd, *Az Én az elbeszélésben: A perszonális narráció szövegtani megközelítése*, Argumentum, 2002, 84.

²⁰ *Uo.*, 35.

²¹ *Uo.*, 36. TÁTRAI kutatásaiban többek között Gérard GENETTE (narratology), Wayne C. BOOTH (implied author) és Wolfgang ISER (implied reader) eredményeit is felhasználja.

²² *Uo.*, 140.

A hadifogoly fogsága során pszichológiai háborúra volt készítetve, ki kellett építenie egy védelmi vonalat a kihallgató tisztek kérdéseivel szemben, hogy ne nyisson teret a kényes információk kiszolgáltatásának. A védelmi minisztérium felfogása szerint a fogoly nevéen, szolgálati számán, rangján és születési időpontján túli bármely más adat megadása kollaborálásnak minősült. Ugyanakkor ez rendkívül nehéz helyzetbe hozta a katonákat, mivel több esetben is súlyos kínzások áldozataivá váltak. A hadifogoly fő feladata az volt, hogy megakadályozza az ellenség fontos információkhoz jutását.

A hadifogoly-narratíva az önvizsgálat eszközeként is értelmezhető. A beszámolók visszatekintő eleme a háború befejeződésére való utalás a fogság kezdetén, illetve annak felismerése, hogy az igazi háború most kezdődik. A hadifogoly, egysége veresége után, kikerül a harci cselekmények forgatagából, elveszti eredeti társait, a katonai közösség pszichológiai megtartóerejét. A katonai vereség azonban önvizsgálatra kényszeríti, hiszen mindenképpen egy veszteségtárgy részese. Hasonlóan a gyarmati korban indián fogságba esett telepeshez, magyarázatot kell találnia sorsa ilyen módon való alakulására. Azonban amíg az indiánok foglya támaszkodhatott a puritanizmus tanaira, jelen esetben a vallás helyett az ideológiai szembenállás, vagyis az ellenségkép generálása adhat vigaszt.

A Stockdale-narratíva elemzése

James Bond Stockdale narratívája, amely a *Bátorság a tűzvonalban* címet viseli (*Courage under Fire*), nemcsak egy hagyományos szabadulástörténet, hanem filozófiai értekezés, tanítás az életről, vagy útmutatás az élethez. Stockdale az amerikai légierő egyik pilótájaként szolgált, amikor gépét Vietnámban lelőtték. 1965. szeptember 9-én éri légvédelmi támadás A-4-es bombázóját. Miután ejtőernyővel ugrik ki az égő repülőgépből, vallomása szerint elhagyja a modern technológiaalapú világot, és Epiktétosz, a sztoikus filozófus világába lép. Igazi sztoikusként élete eseményeit kettős rendszerben értelmezi, felosztva a problémákat azokra, amelyek az ember képes önmagától megoldani, vagy hatalmában áll változtatni rajtuk, illetve azokra, amelyek fölött nincs ellenőrzése, más szóval azokra, amelyek az ember akarától függenek, illetve azokra, amelyek nem. Ez azt is jelenti, hogy csak azzal foglalkozunk, ami felett uralmunk vagy ellenőrzésünk lehet. Epiktétosz arra is megtanít, hogy könnyen viseltesünk élethelyzetünk iránt, mert az bármikor megváltozhat. Stockdale nyolc évig tartó fogsága folyamán szinte elképzelhetetlen megpróbáltatásokon ment át, tizenöt alkalommal megkínózták, két évig vasbéklyót kellett viselnie, négy éven keresztül pedig magánzárkában tartották.

Narratívájában azonosíthatók a Doyle-féle cselekményfázisok. A fogságba esés előtti időszakot a szakadatlan tanulás és önfejlesztés jellemzi. Egyúttal kiemelendő, hogy a

hadifogoly-narratívák szerzői általában magas rangú tisztek, akik már széles műveltségi ismeretekkel rendelkeznek a katonai és katonapolitikai szaktudás mellett. Stockdale harmincnyolc éves korában a Stanford Egyetemen folytatott tanulmányai során ismerkedik meg a sztoikus filozófiával. Amint írja, addig csak bevetéseken vett részt, és kevés időt töltött el a pilótafülkén kívül.²³ Posztgraduális tanulmányai elvégzése után előléptették, és a kaliforniai Miramar légierőbázis egységparancsnoka lett. Az adott események leírása szűkszavú, ugyanakkor az addig elért teljesítménnyel kapcsolatos büszkeséget tükrözi. Stockdale sztoikus tanítások segítségével szervezi életét, és átveszi a római filozófusok jelzavát, miszerint az élet katonai szolgálat.²⁴ Az elfogás tényét szűkszavúan jelzi, és ugyancsak röviden tájékoztat a fogolytáborba való kényszerített utazásról. Érdekes módon kevés adatot tud megadni a fogvatartó intézmény logisztikai elemeiről, de kiemeli, hogy gyakorlatilag egy börtönépületben tartották fogva. Számára kiemelten fontos az ellenállás, az ellenséggel való mindenfajta kooperáció elutasítása, ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy a kínzásoknak rendszeresen alávetett foglyoktól nem várható el, hogy teljességgel a Kódex előírásai szerint cselekedjenek. Az általa kidolgozott BACK US-rendszer²⁵ a passzív ellenállás példája. Fontos megjegyezni, hogy a reflexiós fázis neki mint sztoikusnak, hasonlóan az általa idézett Szolzsenyicin-féle börtönnaplóhoz, pozitív példával szolgál.

Lezuhanása után, ahogy írja, az ejtőernyő kioldó zsinórjának meghúzása és a földet érés pillanata közötti intervallumban egy küldetést végrehajtó emberré vált.²⁶ A küldetés célja természetesen a katonai Kódex és főként a 4. cikkely betartása. Fontos adalék, hogy az amerikai hadsereg katonája a földre kényszerítés után is a hadsereg tagja maradt, nem lépett ki a katonai közösségből, és Stockdale-nek mint magas rangú tisztnak a feladata a Hanoi Hoa Lo börtönben levő hadifoglyok összefogása és irányítása lett. Emlékezetes ez irányú megállapítása, miszerint a háború a rácsok mögött is folytatódott.²⁷ A hadifogoly-közösséget egy kihelyezett külföldön élő amerikai kolóniának tekintette. Legtöbb sorstársához hasonlóan passzív ellenállással viszonyult fogvatartóihoz. Ebből fakadóan rendkívül fontos a hadifogoly-közösség bármilyen áron való összetartása és egy belső viselkedési szabályzat kidolgozása. A fentebb említett BACK US-modell értelmében a foglyok nem hajlanak

²³ "I had been in the navy for twenty years and scarcely ever out of a cockpit." James B. STOCKDALE, *Courage Under Fire: Testing Epictetus' Doctrines in the Laboratory of Human Behavior*, http://media.hoover.org/sites/default/files/documents/978-0-8179-3692-1_1.pdf (Utolsó letöltés: 2024. 05. 21.)

²⁴ "Vivere militare!" *Uo.*, 6.

²⁵ "BACK US: Don't Bow in public; stay off the Air; admit no Crimes, never Kiss them goodbye." A mozaikszó, amelynek eredeti jelentése 'támogatjuk egymást', a következő elemekből áll: sohase hajts fejet nyilvánosan, ne engeddd, hogy rádióadásba kényszerítsenek, ne ismerj be semmilyen bűncselekményt, és sohase búcsúzz udvariasan – mindez a fogvatartókkal való együttműködés teljes elutasítására utal. *Uo.*, 15.

²⁶ "During the time interval between pulling the ejection handle and coming to rest on the street, I had become a man with a mission." *Uo.*, 11.

²⁷ "The war went on behind bars." *Uo.*, 13.

meg az ellenség előtt, nem szólalnak meg rádióadásokban, és nem ismernek be semmilyen bűncselekményt, ilyenformán a közösségnek kell dominálni az egyén felett.²⁸ Ugyancsak megtiltotta, hogy a hadifogoly megbánja bűneit, s ezért előbb szabaduljon.

A fizikai bántalmazás mellett lelkileg is meg akarják törni. Azonban ő hű marad a hadsereg szabályzatában rögzített hadifogsággal kapcsolatos viselkedési Kódexhez. Eszerint mindig tartja a hitet fogolytársaiban, nem ad ki semmilyen információt, amelyet az ellenség felhasználhat, tisztként vezeti egységéhez tartozó fogolytársait. Tiszti fokozatának köszönhetően a hadifogolycsoport vezetője lesz, soha meg nem alkuszik, semmilyen kínzás nem tudja meghajlítani akaratát. Stockdale átveszi a sztoikusok modelljét, és Epiktétosz egyik híres gondolatában talál vigaszt: „Nem érhet nagyobb baj minket, minthogy a megpróbáltatásaink során elveszítjük a bennünk élő igazán megbízható, egyenes derekú embert, vagyis emberi méltóságunkat.”²⁹ Stockdale továbbá elsajátítja a sztoikusok önkontroll-erősítő tanításait, és önmagát szuggerálja. Fogsága során teljességgel kívül helyezi magát az adott szituáción, szinte kívülről szemléli önmagát, és a hadifogoly-„tábort” az emberi viselkedés laboratóriumának tekinti.³⁰

Mint az amerikai értékrendszer és mítoszalapú gondolkodás képviselője, hisz a kegyetlen háborúban,³¹ ugyanakkor a fogság tanulási és fejlődési élményt is jelent számára. Hasonlóan az indiánok foglyához, pozitívan értékeli megpróbáltatásait, és mint Mary Rowlandson, útmutatást ad az élethez. A fogság alatt szerzett tapasztalatait használja fel későbbi, a virginiai Quanticóban a Tengerészgyalogság Kételtű Harcászati Oktatóközpontjának (*Marine Amphibious Warfare School*) hallgatói számára tartott beszédében is.

Stockdale mítoszi alakként is értelmezhető. Az amerikai eredetmítosz hordozójaként célja nem a megváltás, hanem a tudás megszerzése, önmaga megismerése. Projektív mítoszi funkcióját jelzi a fent idézett beszéde. Kijelenti, hogy önmaga megismerése által vált erősebbé, és másokat is arra buzdít, hogy ugyanezt tegyék. Fogsága és az azzal való megbirkózás során megismerte önmagát, saját korlátait, és olyan képességeket fejlesztett ki magában, amelyek bármely vezetőnek javára válhatnának. Ezek közé tartoznak a döntéshozatal és a csapatépítés. A döntéshozatal természetesen a helyzetfelismerésen alapszik, míg a csapatépítésre, illetve információs csatornák létrehozására ad példát a kopogós kommunikációs rendszer megalapítása.

²⁸ „Unity over Self.” *Uo.*, 15.

²⁹ „Look not for any greater harm than this: destroying the trustworthy, self-respecting, well-behaved man within you.” *Uo.*, 13.

³⁰ *Uo.*, 18.

³¹ A kegyetlen háború (*savage war*) elve eredetileg Samuel NOWELL tiszteletes *Abraham in Arms (A felfegyverzett Ábrahám)* című prédikációjában jelenik meg. Az 1678-ban kiadott beszéd értelmében a háború célja az ellenség, vagyis az indiánok teljes, gyökerestől történő (*root and branch*) elpusztítása. Theodore Roosevelt a Nyugat meghódítására, Lyndon B. Johnson a vietnámi háborúra alkalmazta e doktrínát.

Esetében megjelenik az M_1 funkció, az átörökített, ősi időkből származó tartalom. Stockdale Epiktétosz, a sztoikus filozófus modern megtestesülése. Tetteit, viselkedését az *Enchiridion*, Epiktétosz fő műve irányítja. Amint írja, Epiktétosz munkáiban az egyéni szabadság dicsérete hatszor gyakrabban fordul elő, mint az Újtestamentumban.³² Ugyanakkor nem esik abba a gyakori mítoszértelmezési hibába, miszerint csak ellenségként viszonyul fogvatartóihoz. Más szóval, elismeri azok felkészültségét és katonai képességeit. Ennek egyik példája, hogy a vietnámi kihallgató tisztet így ábrázolja: „jó katona volt, sohasem tett olyat, ami a hadseregének szabályzatába ütközött volna.”³³

Egyúttal azonban az sem tagadható, hogy ideológia is irányítja, vagyis az adott ideológiai rendszer, az angolszászizmus képviselője. Felismeri ellenfele, vagyis a vietnámi vallatótiszt értékeit, és összeméri erejét vele. Sohasem hagyja figyelmen kívül, hogy az Amerikai Egyesült Államok katonája, azon előírások szerint is viselkedik, feladata a példamutatás, vagyis M_2 -típusú mítoszi hősként is megnyilvánul. Mindezek alapján az ideológiai szembenállás markánsan fejeződik ki visszaemlékezésében. A két rendszer képviselői közötti ideológiai harcban a szégyenérzet, illetve annak a másokra kényszerítése a leghatásosabb fegyver. Ha az amerikai katonát beszorítják a szégyenérzet, az ön- és nemzetgyalázás csapdájába, akkor az elvesztheti azt a saját maga és egyúttal a hadsereg, illetve a kormányzat által táplált ideológiai alapot, amelyet még a testi kínzás sem tud jelentősen meggyengíteni.

Stockdale egyben az amerikai küldetéstudat képviselője, és M_3 mítoszi hősként élményei beépülnek az amerikai felsőoktatási és vezetési kultúrába. Fogságához való viszonyulása a Doyle-féle rendszerben a szeparált, távolságot tartó és a katonai én feltételrendszerének felel meg. Ugyanakkor megjelenik nála a szerencsés fordulat elve, amely párhuzamot teremt Jacobus Capitein gondolatával, amely a rabszolgaságot a megváltás útjának tekinti. Ugyanez a pozitív értékelés tekint vissza Stockdale esetében, aki a fogságot az önmegismerés eszközének tartja. Nagyon fontos számára nemcsak az idő és a tér, hanem az önmaga feletti kontroll megszerzése is. Az idő feletti kontrollt az ismétlődő rutincselekvések által éri el. A hadifogolytábor leírása által nemcsak önmagát helyezi a történetbe, illetve gyökereket szerez, hanem rendszerezzi tapasztalatait, és a saját szemszögéből ábrázolja fogsága logisztikai részleteit. Hasonlóan a rabszolga, illetve az indián fogoly élményeinek leírásához, a megpróbáltatások megörökítése gyógyító funkciót is betölt. Beszámolója tartalmaz utalásokat

³²”In his works individual freedom is praised six times more frequently, than it is in the New Testament.” STOCKDALE, *Courage under Fire*, 3.

³³”He was a good soldier, never overstepped his line of duty.” James B. STOCKDALE, *Thoughts of a Philosophical Fighter Pilot*, Stanford, Hoover Institute Press, 1995, 232.

az amerikai populáris kultúra mint ideológiai eszköz használatára is. A vallatótiszttel folytatott küzdelemben bajtársai nevét, utalva Supermanre, továbbá egy népszerű televíziós sorozat főhősére, Clark Kentként, illetve Ben Casey-ként adja meg.

Stockdale naplója Tátrai, illetve Genette kutatásai alapján narratológiai elemzésnek is alávethető. Következésképpen figyelmem középpontjában a deixis, a fokalizáció, illetve a narrációban előforduló tranzakciók állnak. Tátrai megfigyelése alapján a narrációs horizont egyik alapeleme a történetmondásban a közölt eseményektől való időbeli távolságtartás, amely képessé teszi a narrátort, hogy a három időbeli síkot összevonva létrehozson egy történetet. A narrációs távolságtartás vagy a narratív distancia segíti a narrátort, hogy az adott helyzet elmondása vagy leírása során elkülönüljön mind érzelmileg, mind fizikailag az általa közölt eseményektől.³⁴

Sophia Marmaridou meghatározása szerint a deixis olyan nyelvi aktus, amely során egy történetmondó az adott térbeli létezőre irányítja egy nem azonosított befogadó figyelmét.³⁵ A deiktikus aktus során létrejön egy tudati tér, amelyben a beszélő és a történetmondás címzettje egy időben van jelen. Más szóval a deixis kommunikációs tevékenység, amelynek résztvevői a küldő vagy szerző, illetve az olvasó vagy a befogadó. A két fél egy időben történő mentális térben való jelenléte magával vonja a meggyőzés feladatát. Minden deiktikus nyelvi művelet vagy tranzakció esetében kulcsfontosságú a deiktikus központ, vagyis az a pont, ahonnan a történetmondó „beszél”, vagy esetünkben ír, a történetmondás ideje és helyszíne.

A visszaemlékezés során Stockdale megszólítja az olvasót vagy befogadót a szenvedések leírása, illetve az ellenség által elkövetett bántalmazás leírásával. A narratív distanciát nem csak a kronológiai, illetve térbeli távolság jelzi, mivel a narratíva alcíme – „Az epiktétoszi doktrínák alkalmazása egy humán laboratóriumi kísérlet során” – feltételezi az objektivitást, illetve az adott megpróbáltatásokon való felülemelkedést mintegy tudományos vizsgálat formájában. A szerző által elsajátított sztoikus látásmód szintén kivonja az adott szereplőt az események sodrából, és arra sarkallja, hogy önmagát kívülről lássa és értékelje. A sztoikus világnézet kulcsa a saját sors alakulása iránti közöny, az adott eseményekkel kapcsolatos objektív látásmód.³⁶

³⁴ TÁTRAI, *Az Én...*, 23.

³⁵ „A linguistic act of pointing to an entity in space, performed by an authorized speaker and directed to an unfocused addressee. Thus a deictic expression results in the construction of a mental space in which the speaker and the addressee are co-present at the same time.” (Egy nyelvben megvalósuló cselekmény, amelynek során a felhatalmazott beszélő alany egy térbeli létezőre mutat miközben egy meg nem határozott befogadóhoz szól. A deiktikus kifejezőmód olyan intellektuális teret eredményez, amelyben a beszélő és a befogadó egyszerre, egy időben vannak jelen.) Sophia S. MARMARIDOU, *A Pragmatic Meaning and Condition*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2000, 100.

³⁶ „So make sure in your heart of hearts, in your inner self, that you treat your station in life with *indifference*,” STOCKDALE, *Courage under Fire*, 9.

Genette narrációs modellje különbséget tesz a homodiegetikus, heterodiegetikus és autodiegetikus narrátor között. A homodiegetikus narrátor a történetben jelen van, míg a heterodiegetikus változat a szöveg felett „lebeg”.³⁷ Amikor a narrátor a történet főhőse is egyben, akkor autodiegetikus narrációról van szó.³⁸ Stockdale narratívája természetesen autodiegetikus, egyben homodiegetikus.

Genette meglátása szerint a fokalizáció azt jelzi, hogy kinek a szempontjából látjuk az eseményeket. A fokalizáció térbeli és időbeli helyzetek kijelölését jelenti, de tágabb értelemben jelzi egy morális és intellektuális értékelési rendszer kialakítását is.³⁹ Külső fokalizáció esetén az elbeszélő az adott történet viszonylatában kívülállónak tekinthető. Természetesen mind a homodiegetikus, mind az autodiegetikus narráció esetében belső fokalizációról beszélhetünk. Ugyanakkor annak ellenére, hogy Stockdale a sztoikus közöny mellett teszi le voksát, nem tekintheti magát kívülállónak, és narratívájára a belső fokalizáció jellemző. Más szóval, hiába akar felülemelkedni a pszichikai és fizikai szenvedésen, teljességgel nem tud elvonatkoztatni sorsától, és öngyilkossági kísérletével beismeri, hogy a katonás én megtartása nem mindig volt sikeres számára.

A narratív nyelvi aktus magával vonja az implikált szerző és az implikált olvasó fogalmát. Wayne C. Booth meglátása szerint az implikált szerző az adott szövegben alkalmazott meggyőzőési technikák összessége,⁴⁰ míg a Wolfgang Iser által felismert implikált olvasó az adott szöveg olvasóra gyakorolt hatását jelzi.⁴¹ Stockdale beszámolójában narratív tranzakciók azonosíthatóak. Realisztikus motiváltságú szövegek esetében a narrátor célja egy adott világrepresentáció hiteles tolmácsolása, nevezetesen „az elbeszélte esemény, személy és tér-idő viszonyaival való reális kapcsolat megteremtése”,⁴² ezért minden szaváért felelősséggel tartozik. Természetesen abban az esetben, ha a narrációs tranzakció nem realisztikusan motivált, a narrátornak nincs ilyen irányú felelőssége.⁴³

Stockdale beszámolója realisztikus motiváltságú. A szerző célja tranzaktív, az általa megismert szenvedéssel teli világot az olvasó számára akarja rekonstruálni, míg a narratív distancia főleg temporálisan és térben jelenik meg, hiszen a visszatérő fogoly kilépett szenvedése idő- és térbeli kereteiből. Az időbeli fokalizációra utaló

³⁷ Gérard GENETTE, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, ford. Jane E. LEVIN, New York, Cornell UP, 1980, 245.

³⁸ *Uo.*, 252.

³⁹ *Uo.*, 185–189.

⁴⁰ TÁTRAI, *Az Én ...*, 35.

⁴¹ *Uo.*, 36.

⁴² *Uo.*, 84.

⁴³ *Uo.*, 85–89.

jelek az évszámok, a fogságélmény kronológiai adatainak pontos megadása. A történet térbeli fokalizációja az adott fogságélmény földrajzi jellegét emeli ki.

A narratívák esetében fellelhető az implikált szerző, beleértve a propagandisztikus célok hangoztatását, a szenvedés hangsúlyozását, az olvasó megszólítását. Következésképpen fel kell tennünk a kérdést, hogy mi a meggyőzés célja.

A hadifogoly-narratíva esetében a narratív distancia mind térbeli, mind időbeli szempontból a legnagyobb. Ez természetesen földrajzi okok folytán különösen igaz mind a koreai, mind a vietnámi háború esetében. A hadifogoly-narratíva implikált szerzője részben a fogoly maga, a hadsereg és nem utolsósorban az amerikai közvélemény. A hadifogolytábor leírásának – amely különösen a polgárháború és a második világháború alatt keletkezett narratívák esetén van túlsúlyban – egyik célja az ellenséggel kapcsolatos hadászati információ biztosítása. A második világháború alatt több hadifogoly-beszámoló levelek formájában született, mintegy feltételezve, hogy az otthoniaknak szánt információ eljut majd a hadsereg vezetőihez is. Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy a hadifogolynaplók szerzője legtöbbször tiszt, és nem sorkatona, és az elsődleges cél a katonai én megerősítése. A tranzaktív funkció eredményeként létrejövő világreprezentáció azonban az otthoniak, illetve a hadsereg számára geopolitikai céllal készült. A deiktikus központot a történetmesélő foglalja el.

Következtetések

James Bond Stockdale narratívája a vietnámi háborús hadifogság traumatikus élményével való megbirkózás egyik legismertebb példája. A munka címe és alcíme kiemeli az olvasót és a szerzőt a hadifogolyélmény fizikailag és pszichológiailag korlátozott eseményvilágából. A főcím, *Bátorság a tűzvonalban*, rámutat a háborús állapot komplexitására, hiszen az eredeti angol cím szerint az amerikai katona tűzerővel néz szembe mind a harci cselekmény, mind pedig a hadifogság során. A beszámoló alcíme pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy bármilyen nehézség leküzdhető egy megfelelő lelki és filozófiai alap segítségével. A sztoikus tanítások nélkülözhetetlen támaszt nyújtottak Stockdale-nek, miközben felkészítették arra, hogy megpróbáltatásaihoz mintegy kívülállóként viszonyuljon.

Stockdale a mitikus amerikai hős további változatát jeleníti meg. Narratívájában megtalálhatók az eredetmítosz alapkövének tartott szabadulástörténet főbb elemei. Életét meghatározza a küldetés, illetve a kiválasztottság elve. Küldetése mind közösségi, mind egyéni szinten is értelmezhető. Amerikai katonaként hazája alapértékeinek védelméért és

terjesztéséért harcol mint a megváltó nemzet⁴⁴ képviselője. Az Egyesült Államok vietnámi szerepvállalása éppen ennek a cselekvési mintának felel meg. Makro-, illetve katonai közönségi szinten Stockdale fegyvert fogott a kommunizmus globális térnyerése elleni harcban, ugyanakkor mint maga a Megváltó, ő sem tudta elkerülni a fizikai és lelki szenvedést.

James Stockdale egyetemi filozófiai tanulmányaira támaszkodva néz szembe a hadifogság nehézségeivel. Narratívája a hivatásos katonai pályát választóknak és az „átlag” olvasónak is hasznos ismereteket nyújt. Kiemeli, hogy a morális tartás vagy az erkölcsi erő a legfontosabb bármely küzdelem során, legyen az a háború vagy „csak” a mindennapi élet színtere: „az erkölcsi tartás megőrzése, a morális erő hatékonyabb, mint bármilyen tüzéség.”⁴⁵ Stockdale megerősíti a szókratészi tanítást, amely szerint az önvizsgálat nélküli élet nem méltó az emberhez. Összességében saját szenvedésén keresztül nyújt példát arra, hogy a modern világunkra jellemző félelem és aggodalom legyőzhető, ha minden körülmények között megőrizzük „a bennünk élő megbízható, önmaga méltóságát soha fel nem adó embert”.⁴⁶

⁴⁴ A megváltó nemzet (*redeemer nation*) felfogása szerint az Egyesült Államok Istentől kapott küldetésének célja, hogy a demokratikus értékek védelmében lépjen fel világszerte, és utolsó reménysugárként (*world's last hope*) adjon segítséget politikailag és gazdaságilag elnyomott országoknak.

⁴⁵ „Holding the moral high ground is more important than firepower.” James B. STOCKDALE, *The Stoic Warrior's Triad: Tranquility, Fearlessness and Freedom*, Lecture, Marine Corps Amphibious Warfare School, Quantico, 18 April 1995, available at https://www.usna.edu/Ethics/_files/documents/stoicism1.pdf (Utolsó letöltés: 2024. 06. 13.)

⁴⁶ „Look not for any greater harm than this: destroying the trustworthy, self-respecting, well-behaved man within you.” STOCKDALE, *Courage...*, 13.

